

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

RUS VƏ İNGİLİS MƏTNLƏRİNDƏ TEMATİK PROQRESSİYANIN SPESİFİKASI (müqayisəli-tipoloji təhlil)

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi
və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Gülər İsrafil qızı Vəliyeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Əfqan Əli oğlu Abdullayev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Səidə İbrahim qızı İbrahimova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Vəfa Çingiz qızı Həsənova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Şəfiqə Mütəllim qızı Məhərrəmov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının elmi katibi: filologiya elmləri doktoru, professor
Nəsirəğa Şahmurad oğlu Məmmədov

Elmi seminarın sədri: filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilla Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi Tema və rema progressiyasının əsas qanunlarının tədqiqi müasir yerli və xarici dilçiliyin, əsasən dilin estetik-idrak funksiyası ilə bağlı problemlərə marağın artmasına səbəb olur ki, bu da ünsiyyət aktının məzmun tərəfinə daha dərindən və daha çox nüfuz etməyə imkan verir. Sonuncu həm şifahi nitqdə, həm də birbaşa müxtəlif janrların sənət əsərlərinin mətnlərində rema-tematik əlaqələrin sahəsinin müəyyənəndirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır və burada onlar mütəmadi olaraq inkişaf edən bir zəncir formasında aydın şəkildə və, əksinə, bu sıralamanı əsaslı şəkildə inkar edən stilistik vahidlər kimi ortaya çıxmağa bilirlər. Bir tərəfdən, qrammatik və leksik-semantik fenomenlərin linqvistik təhlili mətnə müəyyən formaların “davranışları” haqqında biliklərimizi genişləndirir, mətnin dərin mənalı təbəqələrinin oxunmasını asanlaşdırır. Digər tərəfdən, seçilmiş mövzunun aktuallığı rus və ingilis dillərində olan materiallar əsasında progressiyanın müqayisəli təhlili fonunda daha aydın şəkildə təzahür edir.

Son onilliklərdəki dilçilikdə və ümumi dilçilik nəzəriyyəsində antropoloji dönüş tədqiqatçıların əksəriyyətinə görə, mətnə hər cür tema-remə əlaqələrin tədqiqi perspektivlərini müəyyənəndirir. Bundan əlavə, semantik morfolojiyaya həsr edilmiş müasir dilçiliyin bir hissəsi kimi seçilmiş mövzunun öyrənilməsinin prioriteti aydın görünür.

Bu mövzu ilə bağlı Rusiya filologiya elmində araşdırmalar aparılmışdır. Belə ki, XX-XXI əsrlərin qovuşuğunda rus (Y.Paduçeva, T.Nikolayeva, V. Şevyakova, Y.Skrebnev, Q.Zolotov) və Avropa (S. Tompson, Ç.Li, V. Çeyf, R.Harveq) dilçilərinin əsərlərində bu problemə toxunulmuşdur.

Tema və remanın təsnif xüsusiyyətləri, eləcə də linqvistik mətnlərdəki sxemlər, modellər müəyyən ölçüdə nəzərə alınmış bir sıra fundamental işlər mövcuddur. Bu barədə V.Matezius, Ş.Balli, K.Pala, A. Adamets və s. kimi alimlərin tədqiqatlarında rast gəlmək olur. O.Findahl, T.van Dijk, V.Labov, C.Cones, M.Stidman, C.Redeker, O.Yokoyama, G.Vard və s. kimi avropalı alimlər öz

tədqiqatlarında ingilis dilində cümlənin aktual üzvlənməsi məsələlərini kommunikativ istiqamətdə nəzərdən keçirmişlər.

Azərbaycan filologiya elmində seçilmiş mövzu üzrə bir sıra tədqiqatlara rast gəlinir. Onların bəzilərində bizi maraqlandıran linqvistik mətnlərdə tema-rematik əlaqələrlə birbaşa bağlı olan problemlərin yalnız müəyyən aspektləri nəzərdən keçirilir. Onlardan L.O.Vəzirova¹, N.A.Məmmədova², N.Eyyubov³, A.A.Quliyev, N.N.Qədirov⁴, N.A.Fətəliyeva⁵ tədqiqat işlərini misal göstərmək olar.

Kamal Abdullayevin araşdırılan mövzu ilə bağlı çox qiymətli töhfəsi var⁶, lakin bu məqalə rus, Azərbaycan və ingilis dilləri üzrə analoji tədqiqatların aparılmasında faydalı ola bilər. Tema və remanın işlədilməsinə dair ayrı-ayrı hissələrə L.M.Qranovskayanın “Mətnin strukturu və semantikasi” adlı tədqiqatında rast gəlmək olar⁷. Lakin, obyektiv olaraq deyə bilərik ki, bu, araşdırdığımız problemə kiçik bir töhfədir. Buna görə hazırkı dissertasiya mövzusu tamamilə tədqiq olunmuş hesab edilə bilməz. Burada hələ də bir çox “ağ ləkə”lər var və bu səbəbdən gələcək araşdırmalar tələb olunur.

Tədqiqatın obyektı. Tədqiqat mövzusunun obyektı tema və remanın reallaşdırılması üçün müxtəlif variantları tənzimləməyə imkan verən rus və ingilis dillərində olan mətnlərdir. Tədqiqat işi müxtəlif həcmli linqvistik mətnlər səviyyəsində tema-rema

¹ Везирова, Л.О. Принципы и методы современной компаративистики / Л.О.Везирова. – Москва: Наука, – 2005. – 212 с.

² Мамедова, Н.А. Лингво-центрический подход в изучении текста: текст как единица языка / Г.А.Мамедова. – Москва: Наука, – 2001. – 187 с.

³ Эюбова, Н. Роль повторов в формировании текста / Н.Эюбова. – Москва: Прогресс, – 1999. – 201 с.

⁴ Кулиев, А.А., Гадиров Н.Н. Синтагматическое членение и смысл высказывания / А.А.Кулиев, Н.Н.Гадиров // – Баку, Русский язык в азербайджанской школе, – 1986. № 4. – с. 55-62.

⁵ Фаталиева, Н.А. О лингвистических факторах, детерминирующих выбор синонимических единиц в английском языке / Н.А.Фаталиева. – Баку, – 1999. – 195 с.

⁶ Абдулла, К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // – Советская тюркология, – 1983. № 1. – с. 53-62.

⁷ Грановская, Л.М. Структура и семантика текста / Л.М.Грановская. – Баку: Мутарджим, – 2006. – 99 с

əlaqələrində semantik tədqiqatların davam etdirilməsi məqsədini güdür.

Tədqiqatın predmeti. Tema və rema progressiyanın bir çox variantları mövcuddur. Eyni zamanda nəzərə alınmalıdır ki, həcmli mətnlərdə tez-tez bir-birinə zidd olan və müxtəlif tipli tema-rema strukturlarının bir-biri ilə “hөрülməsi” müşahidə olunur. Müəyyən strukturlar rus və ingilis dillərində işlənən çoxsaylı variantlarla modellərdə birləşməsi üçün mühüm materiala çevrilirlər. Bu variantlar, eləcə də sxemlər, modellər tədqiqat mövzusunun predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi. Hazırkı tədqiqatın əsas məqsədi rus və ingilis dillərində tema-rema əlaqələrinin müxtəlif variantlarının kompleks şəkildə təsvir etməkdir. Simptomatik olaraq bu variantlar leksik-semantik, sintaktik və linqvistik mətnlərdə tema-rema strukturların ifadə vasitələrinin digər növlərini əhatə edir.

Qarşıya qoyulan məqsəd aşağıdakı vəzifələrin həllini tələb edir:

- rus və ingilis dillərində linqvistik mətnlərin tema-rematik strukturlarını vurğulamaq;
- müqayisə olunan dillərin linqvistik mətnlərində tema-rematik strukturlarının müqayisəli təhlilini aparmaq;
- linqvistik mətnlərdə tema-rematik strukturların praqmatik və ya gündəlik vəziyyətlərdən asılılığının əsas amillərini müəyyənləşdirmək;
- tema-rematik strukturların özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə aktuallaşmasının müxtəlif modellərini göstərmək və təhlil etmək;
- rus və ingilis dillərinin progressiyasında funksional-informasiya və kommunikativ-praqmatik aspektlərin əsas xüsusiyyətlərini göstərmək.

Tədqiqatın metodologiyası. İstənilən dildə daxili qanunların öyrənilməsi, həqiqətən, bir dil tarixinin öyrənilməsi kimi keçmişə aiddir və dil tarixinin əsas vəzifəsi linqvistik hadisələrin *post-factum* mənşəyini izah etməkdir. Buna görə aydın bir araşdırma metodologiyası inkişaf etdirilməlidir. Konkret halda biz sistemli əlaqələrin, tema və rema arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin rus və ingilis dillərində aşkara çıxarılmasını təmin edəcək metodikanı nəzərdə tuturuq.

İfadə olunan başlıca vəzifələrin həlli müqayisəli-tipoloji, kontrast, komponent, kontekstual-semantik, transformasiya və

statistik təhlil metodları ilə zəruri birləşmədə istifadə edilən oppozisiya təhlili metoduna əsaslanan kompleks tədqiqat metodikası tətbiq edilməklə həyata keçirilir.

Tədqiqatın nəticələrinin gerçəkliyi və obyektivliyi göstərdiyimiz iki dildə olan tema-rema əlaqələrinin tipologiyasını əks etdirən geniş nümunələri əhatə edir.

Müdafiəyə aşağıdakı müddəalar çıxarılır:

1. Rema-tematik əlaqələr öz mahiyyətinə görə funksionaldır. Onların mənası təkcə söz birləşmələrində deyil, eyni zamanda müxtəlif növ cümlələrdə də həyata keçirilir. Bir çox aspekt birbaşa müəllifin məqsədindən asılıdır;

2. Rus və ingilis dillərində linqvistik mətnlərdə tema və rema əlaqə növləri fərqləndirilə bilər. Tema və remaların cümlələrdə ifadə formaları oppozisiya münasibətindədir. Tema konkretliliyin daşıyıcısıdır; rema əsas xüsusiyyətlərini temaya qoşulma prosesində göstərir;

3. Rema əlaqəsinin əsasını xətti prinsip təşkil edir. O, öz növbəsində linqvistik mətnlərin strukturunda müxtəlif səviyyələr arasında qurulmuş əlaqələri formalaşdırır. Tema-rematik markerlər funksional və kommunikativ-praqmatik proseslərin dinamikasını göstərən bir növ siqnalizatorlardır. Onlar müxtəlif kateqoriyalara malik əlamətlərin ifadəsi ilə əlaqələndirilir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqat işinin elmi yeniliyi rus və ingilis dillərində tema və rematik proqressiyanın spesifik xüsusiyyətlərinin kifayət qədər öyrənilməməsi ilə müəyyən edilir. Müxtəlif sistemli dillərin (slavyan və german dil qrupları) nümunəsi əsasında müqayisəli-tipoloji təhlil linqvistik mətnlərdə tema və remanın kateqorial xüsusiyyətlərindəki ümumi təmas nöqtələrini daha aydın şəkildə müəyyənləşdirməyə və sxemlərdə, modellərdə fərqlər yaratmağa imkan verir.

Bundan əlavə, dissertasiya səviyyəsində ilk dəfə iki dildə linqvistik mətnlərdə tema-rematik əlaqələrin vahid və hərtərəfli öyrənilməsi həyata keçirilmişdir. Tema və rematik əlaqələrin həyata keçirilməsinin əsas vasitələri və üsulları xarakterizə olunur. Mətnlərdəki cümlələrin əlaqələndirilməsinin aşkar edilmiş prinsipləri müəyyən dərəcədə dilçilikdə artıq tanınmış və sınaqdan keçirilmiş

bir neçə model əsasında progressiyanın mümkün olan bütün variantlarının spektrini genişləndirməyə imkan vermişdir.

Tədqiqatın nəzəri əhəmiyyəti funksional-informasiya və kommunikativ-praqmatik aspektlərin sahəsində rus və ingilis dillərinin sintaksisində daha məhsuldar elmi araşdırmaların dərinlən öyrənilməsi imkanındır. İki dilin linqvistik mətnlərinə əsaslanan rematematik strukturlarında müxtəlif ifadə vasitələrinin təsnifatı və birləşməsi müasir dilçiliyin cümlənin aktual üzvlənməsi ilə bağlı ümumnəzəri fikirləri və müddəalarını dərinləşdirərək onların yaranma qanunauyğunluqları haqqında bilikləri genişləndirir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, əldə olunan nəticələr müasir rus və ingilis dilinin qrammatikası üzrə seminarlar zamanı, eləcə də linqvistik mətnlərin təhlili üzrə xüsusi kurslarda istifadə edilə bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqatın əsas müddəaları respublika və beynəlxalq elmi-praktik konfranslarında məruzə edilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələri müxtəlif məcmuələrdə Azərbaycanda və xaricdə məqalələr şəklində çap olunmuşdur. Dissertasiya Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasının iclasında müzakirə edilmişdir.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya işi Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, ibarətdir. Giriş – 6 səhifə, 9.652 işarə, I fəsil – 47 səhifə, 76.470 işarə, II fəsil – 34 səhifə, 56.363 işarə, III fəsil – 40 səhifə, 67.328 işarə, nəticə – 4 səhifə, 5.406 işarə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı – 17 səhifə, 24.560 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 150 səhifə, 241.424 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, predmeti, məqsədi, vəzifələri, metodları müəyyən edilir, elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti şərh edilir, müdafiəyə çıxarılan müddəalar təqdim olunur.

Birinci fəsil “**Linqvistik araşdırmalarda tema və rema progressiyası**” adlanır və üç yarımfəsildən ibarətdir.

Birinci fəslin birinci yarımfəsli giriş xarakteri daşıyır. Hazırkı yarımfəsildə tədqiqatın ümumi mənzərəsi verilir, bütövlükdə tema və remanın prinsiplər və real imkanlarının təsviri təqdim edilir. Müəyyən edilir ki, ilk dəfə seçilmiş mövzu üzrə elmi araşdırmalar dünya dilçiliyində XVIII əsrin ortalarında yaranmışdır. Xüsusilə, rema konsepsiyası Ş.Bato, N.Boze, K.Bekkerin əsərlərində əsaslı surətdə təqdim olunur. O dövərə qədər Avropa dilçiliyində “cümlənin aktual üzvlənməsi” haqqında heç bir qanuniləşdirilmiş anlayış mövcud olmamışdır. Amma Boze sözün ardıcılığını “düşüncənin adi hərəkəti” ilə əlaqələndirmişdir. O, cümlə üzvlərinin belə ardıcılığını, daha doğrusu, “analitik çalarlarla zehni işi” əks etdirən analitik qayda adlandırmışdır. Bu əslində cümlənin aktual üzvlənməsinin xüsusiyyətlərini və əlamətlərini assosiativ müəyyən etmək üçün ilk cəhddir və sözlərin belə düzülüş qaydası Boze tərəfindən hətta universal hesab olunurdu.

Az sonra V.Matezius bu hadisənin qrammatik kateqoriyalarla əlaqəsinin lazım olduğunu sübut etdi. Ş.Bato onunla həmrəy idi və cümlənin aktual üzvlənməsini müəyyən bir qrammatik əlamətlər dəsti ilə göstərilən sözlər çərçivəsində “xüsusi bir söz qaydası” kimi müəyyən etmişdi. K.Bekker, öz növbəsində, N.Boze və Ş.Batonun fikirlərini yekunlaşdıraraq, aktual üzvlənmənin inversiya və məntiqi vurğu kimi mühüm əlamətlərini ayırmışdı.

Bu məsələyə dair növbəti addım fransız alimi A.Veylin (XIX əsr) doktorluq dissertasiyasının bir hissəsi olmuşdur⁸. A.Veyl göstərdi ki, sözlərin sintaktik qaydası bir qayda olaraq, fikirlərin

⁸ Weil, H. De l'ordre des mot dans les langues anciennes comprees aux landes moderns / H.Weil. – Paris: Joubert, – 1844. – p. 5-38.

gedişatına uyğun olmasına baxmayaraq, oxşar ideya qaydalarına uyğun gəlmir. Veylin əsas formullarının mahiyyəti cümlədə iki postulatın ayrılmasına yönəlmişdir: 1) Sintaktik əlaqələri ifadə edən obyektiv amil; 2). Söz sırasını birbaşa əks etdirən subyektiv amil. Veylin qiymətli fikirləri 20-ci əsrin əvvəllərində bu məsələni öyrənməkdə yeni bir istiqamətin kulminasiyası kimi hazırkı tədqiqat işində nəzərdən keçirilmişdir.

Beləliklə, bu məsələ tarixində A.Veyl hər hansı bir dildə cümlənin aktual üzvlənməsinə ehtiyac duymuşdur. Bu fikirlə dünya səviyyəli alim – Ş.Balli tamamilə razılaşmışdır⁹.

XX əsrin birinci rübündən başlayaraq günümüzə qədər bir çox müasir alim Praqa Məktəbini cümlənin aktual üzvlənməsinin araşdırılmasının əsas mərkəzlərindən biri hesab edir. Bir zamanlar onun görkəmli nümayəndələri F.Sössür, B.Kurtene və B.Matezius olmuşdurlar. Sonuncunun təşəbbüsü ilə *“cümlənin aktual üzvlənməsi”* və *“cümlənin perspektivləri”* terminlərinin geniş istifadəsi başlandı. V.Matezius bu fenomenin öyrənilməsinə sağlam bir linqvistik əsasda qoydu, “tema” və “rema” terminlərini populyarlaşdırdı. O, ilk növbədə dillərin müqayisəli öyrənilməsi üçün cümlənin aktual üzvlənməsinin nəzəriyyəsinə ciddi şəkildə elmi cəhətdən linqvistik bir alət çevirmişdir. Bu, bizim üçün daha vacibdir, çünki dissertasiyanın əsasını rus və ingilis dillərində tema-rema əlaqələrinin müqayisəli təhlili təşkil edir.

Birinci yarımfəslin nəticəsində müasir alimlərin bu problemə olan töhfəsi göstərilir. İlk növbədə, çex dilçisi F.Daneşin əsərləri tədqiqata cəlb edilmişdir. Onun nəzəriyyəsinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, cümlədəki sözlərin qoyuluş qaydası tez başa düşülən və çevikdir, cümlələr arasındakı müxtəlif əlaqələri ifadə etməyə imkan verən aktual üzvlənməni aydın əks etdirir. O, ilk dəfə mürəkkəb cümlələrdə birləşdirici konstruksiyaların spesifik xüsusiyyətlərinə diqqət yetirərək, rema-tematik progressiyanın üç növünü təklif etmişdi. Bunlar: “Sadə xəttli tematik ardıcılıq”; “Konstant tema”; “Törəmə tema”.

⁹ Балли, Ш. Разграничение «темы» и «повода». Общая лингвистика и вопросы французского языка Текст / Ш.Балли. – Москва: Иностранная литература, – 1955. – 416 с.

Bu bölümün əsasında digər alimlər bu strukturu azaltmağa və ya rabitə əlaqələrinin fərdi elementlərini daha da artırmağa, dəyişdirməyə, fərqləndirməyə və sıx birləşdirməyə başladılar. Məsələn, İ.P.Raspopov, N.Slüsarev, M.K.Halliday və başqaları əsərlərində mürəkkəb tabeli cümlələrin aşağıdakı xüsusiyyətlərini inkişaf etdirmişdirlər: “Paralel tipli” və “ardıcıl tipli” müvafiq xarakterik nümunələr.

Birinci fəslin ikinci yarımfəslində tema-rema əlaqələrinin rus və ingilis dillərində belə mühüm anlayışlarının kontrast, təkan və model kimi elmi dövriyyəyə buraxılmasını izah edir. D.Bolincer kontrast “cümlə üzvlərini nəzərə almaqla mətndə onların fərqləndirməyə” imkan verir. K.Lambrekst “çoxluqda üzvlərin kəmiyyət analizinə” istiqamətlənir, R.Cekendof “seçilmiş elementlə bağlı bir çox alternativ seçimi göstərir”və s.

Eyni zamanda, müəyyənləşdirilmişdir ki, kontrastın funksional məqsədinin təyini məsələsində aydın olmayan məsələlər mövcuddur. Belə ki, kontrastın əsas meyarlarını qeyd edərkən heç bir əhəmiyyətli fərq yoxdur, amma cümlənin kommunikativ strukturunda onun yerini müəyyən edərkən hələ də dilçilik elmində müzakirələr davam edir. Məsələn, ifadənin yeni bir hissəsi, cümlənin kommunikativ mərkəzi kimi remaya baxış genişləndirilmişdir. Rema daha çox intonasiya vasitəsilə ön plana çıxarılır, söylənilən fikrin qalan hissəsi isə arxa planda qalır. Bundan əlavə rema (fokus) bir sıra alternativlər toplumu kimi mövcuddur. Bu toplum bütün digər elementlərə qarşı duran seçilmiş element ilə əlaqələndirilir.

Məhz remanın kontrast yaratdığını düşünən alimlərin fikirləri daha çox rəğbətlə qarşılanır. Bizim tədqiqatda bu mövqə dəstəklənir. Mütləq baxımdan istənilən rema kontrastlıq təşkil edir. Məsələn, «Let's have a picnic» ifadəsində piknikin nahara qarşı heç bir kontrast yaratmadığı müşahidə edilir. Ancaq pikniyin təşkili və müəyyən bir qrupun edəcəyi başqa bir şey arasında ziddiyyət var. Üstəlik, rema cümlədə öz mövqeyindən asılı olmayaraq kontrastlıq təşkil edə bilər. Qeyd etmək lazımdır ki, kontrast rema adı remalardan fərqləndirilməlidir, çünki birincisi sintaktik və semantik xüsusiyyətlərə malikdir, ikincisində isə praktik olaraq bu xüsusiyyətlər mövcud deyildir.

Tema və rema proqressiyanın mahiyyətini təkcə kontrast deyil, eyni zamanda emfaza da ifadə edir. Emfaza anlayışı qədim ritorikadan dilçiliyə keçmişdir. Emfaza dinləyiciyə təsir göstərən funksiya ilə nitq dövryyəsi kimi istifadə edilirdi, lakin məzmunu heç bir şey əlavə etmirdi. Müasir dilçilik elmində emfaza kateqoriyası adətən “ekspressivliyi təmin edən bir ifadənin semantik mənada ən əhəmiyyətli hissəsi” ilə assosiasiya olur¹⁰. Beləliklə, emfaza sözün bir hissəsinin və ya bütün sözlərin seçilməsi ilə xarakterizə olunur. Emfaza danışanın bilikləri, onun dəyər istiqamətləri və dünyada baş verən hadisələrin qiymətləndirilməsi ilə əlaqədardır ki, burada bir və ya digər elementin seçilməsi baş verir.

Tədqiqatda, fikrimizcə, müasir alimlərin emfazanın mahiyyəti barədə ən vacib nəzəri məsələləri təhlil olunur. Bütün bunlar müvafiq olaraq rus və ingilisdilli mətnlərdən götürülmüş bir çox nümunələrlə təsdiqlənir. T.E.Yanko, A.N.Tarasova, A.K.Xaldoyanidi və bir çoxlarının əsərlərinə müraciət edilir. Amma diqqət mərkəzində təkcə emfazanın terminoloji mahiyyəti deyil, eyni zamanda onun kontrastla müqayisə edilməsidir. Bu anlayışlar qarışdırılmamalıdır, baxmayaraq ki, belə qarışıqlıqlara meyilli olan alimlərin (Martemyanov) fikirləri baxılır. Lakin, müasir dilşünasların çoxsaylı faktlarının ümumiləşdirilməsi əsasında, biz emfazanın spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etmişik. Beləliklə, bu, intensivləşir və ziddiyyət təşkil edir. Emfatik ayrılma demək olar ki, həmişə danışanın hissələri ilə bağlıdır. (müq.et. *This chocolate is absolutely delicious!*; *Сколько у вас студентов!*). Bundan əlavə, emfaza eyni zamanda bir neçə kommunikativ tapşırıqların həllinə imkan verir. Bunlar arasında: adresatın diqqətinin aktivləşdirilməsi; ifadənin kommunikativ cəhətdən əhəmiyyətli komponentinə diqqət yetirmək; adresatın reaksiyaya çağırışı; adresat tərəfindən məlumatın qavranılmasına təsir və s. Bunun nəticəsi olaraq, kontrast və emfazanın rus və ingilis linqvistik mətnlərində tema-rema proqressiyanının mahiyyətini dəqiq təsvir edən konsepsiyaların olduğu qənaətinə gəldik. Onlar həmçinin iki dildə müəyyən inkişaf modelləri yaratmağa imkan vermişdirlər.

¹⁰ Лингвистический энциклопедический словарь / – Москва: Советская энциклопедия, – 1990. – с. 592

Nitqdə geniş yayılan və quruluşca bəsit olan sadə xətti tematik proqressiyadır (Model № 1). Tema sonrakı düşüncənin potensialını ehtiva edir və onun açıqlanması artıq iki dildə baş verir. Temanın biri əsas, digəri isə periferikdir (Model № 2). Tema ilə rema arasındakı ardıcıl əlaqə arasında zəif tematik əlaqə olan iki müxtəlif xarakterli ifadə ilə pozulur. Bu, iki tərəfi açıq olan temadır (Model № 3). Tədqiqat sahəsində fəaliyyətlərinin tərkibi və məzmununda ekvivalent olmayan iki obyekt var. Hissələrə ayrılmış tema (Model № 4). İki cümlə müvafiq olaraq iki fərqli cavabı nəzərdə tutur. Parçalanmış tema (Model № 5). Daimi təkrarlanan tema və müxtəlif rema ilə yelpikvari tema-rematik quruluş. Tema sabitdir, ifadənin bütövlüyü ilə xarakterizə olunur, rema isə zəifdir. Tematik proqressiyanın əsası müxtəlif leksik və qrammatik variantlara malik ola bilər. “Yelpik” adlandırılan (Model № 6). Bu modellərin hər biri bir sıra nümunələrlə təchiz olunmuşdur.

Birinci fəslin sonuncu yarım fəslində (1.3.) rus və ingilis mətnlərində cümlə əlaqələrinin əsas prinsipləri nəzərdən keçirilir. Tema-rematik proqressiyanın göstərilən altı modeli bizi mətndə cümlələrin mühüm əlaqə prinsiplərinin yaradılmasına yönəlmişdir.

Birinci prinsip. Tema və remanın sabitliyi. O, sözün tema və rema hissələrinin məzmununun sabitliyində və konsentrasiyasında aydın ifadəsini tapır. Bu prinsip bir sıra müasir alimlərin kanonik adlandırdığı rus və ingilis mətnlərinin pilləli tema-rematik təşkilatını təqdim edir. Hər birinci ifadəyə başqa biri uyğun gəlir. Yəni, tema və rema nisbəti aşağıdakı riyazi dilçilik metoduna görə qurulur: $1 = 1; 2 = 2$ və s.

Ümumi sxem belədir: $T1 \rightarrow R1; T2 \rightarrow R2; T3 \rightarrow R3$

Bir sıra seçilmiş bədii mətnlər əsasında tanınmış dilçi, yazıçı və kulturolog Y.Lotman adından ümumiləşdirmə verilmişdir: *“Cümlələrin linqvistik mətndə ayrı-ayrı əlaqə prinsiplərinin ayrılması aspektində bu halda mətndə mənalərin ötürülməsi üsulunun digər mətnlərin elementlərinin təşkil olunmuş məkanına birbaşa daxili kimi, “mətndə mətnlər” kimi adlandırıla bilər. Bu epigraflar, sitatlar istinadlar kimi birbaşa daxil olunan elementlər*

ola bilər. Buraya həmçinin ayrı-ayrı süjetlərin hekayələri, əfsanələrə, “yad” hekayələrə müraciət və s. aiddir”.¹¹

2 nömrə altında təkrarlanan sabit tema ilə, lakin fərqli remalarla yelpik növ modeli yerləşdirilmişdir. Seçilmiş mətnlər bir sözün təkrarlanmasına əsaslanan tematik proqressiyayı nümayiş etdirir.

Bundan əlavə, tema-rematik proqressiya ayrılır, temanın bir dəfə göstərildiyi mətnlərlə təmsil olunur və ifadələrin daha da semantik genişləndirilməsi ilə tək-cə remalarla təqdim olunur. Tema-rematik proqressiya temanın çoxkomponentli tematik hissəsi olan yelpik tipli quruluş (yəni, bir addımda bir-birinə bənzəyən bir neçə tema) və sonrakı remaların göstərildiyi bədii mətnlər ilə təmsil olunur. Nəhayət, belə bədii mətnlərlə tema-rematik proqressiyaya malik model vurğulanır ki, burada əsas struktur ilkin temanı dəqiqləşdirməklə parçalanan mətnlərdə ümumiləşdirilmiş tema rolunda çıxış edir.

Vurğulanır ki, modellərin fərdi xarakterinə baxmayaraq, geniş miqyaslı mətnlərdə onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsi, müxtəlif növ tema-rematik strukturların bir-birinə keçməsi bəzən müşahidə edilə bilər. Digər mətnlər isə (bir qayda olaraq, onlar kiçikdir) eyni tipli və ya hər hansı strukturun növü üstünlük təşkil edə bilər.

Birinci fəslin üçüncü yarımfəslində təqdim olunan əsas ideyaların təsdiqi kimi, biz cümlələr təqdim etmiş və onlarda rema-tema proqressiyasının birləşdirilməsinin əsas prinsiplərini göstərmişik. Hər bir cümlənin tam vahid olduğunun nəzərə alınması lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, praktiki olaraq istənilən cümlə bitmiş fikirdir. Tema və remanın “köməkçi feili” onun dinamizm dərəcəsini daha dəqiq ifadə edən xüsusiyyətlərə malikdir. O isə əsas prinsiplərə dayaq olmaq kimi öz xüsusiyyətinə görə bir sıra xassələr, əlamətlər deməkdir. Yuxarıda göstərilən modellərdə cümlələrin bəzi əlaqə prinsiplərinin linqvistik (elmi) və bədii mətnin aktual üzvlənməsinin çox səviyyəliliyi baxımından nəzərdən keçiriləcəyi kifayətdir. Bu baxımdan tema və remanın xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

Birinci mövqə. Cümlənin müəyyən sintaktik modelinin danışan tərəfindən seçilməsi öz növbəsində dinləyiciyə bəzi məlumatları

¹¹ Лотман, Ю.М. Статьи по типологии культуры / Ю.М.Лотман. – Москва: Наука, – 1973. – с. 166.

çatdırmaq zərurəti ilə şərtlənir. Temadan remaya keçid zamanı seçim əməliyyatları müxtəlif ola bilər. Ayrı-ayrı komponentlərin ardıcıl olmayan və ya qeyri-müntəzəm birləşməsi hallarına tez-tez təsadüf edilir. Lakin, əlavə material kimi meydana gələrək, onlar konkret bir mətndə təsadüflə deyil, nitqin ifadə edilməsi məqsədi ilə semantik məna ilə şərtlənir. Nəzəri mövqenin dəlili kimi rus və ingilis dillərində müəllif və ya onun qəhrəmanlarının adından nümunələr verilmişdir.

İkinci mövqe. Tema və remanın vacib bir xüsusiyyəti iki amilin olduqca sıx qarşılıqlı olmasına səbəb olan birləşdirici komponentlərin olmasıdır: zaman xaricində götürülən sabitlik, yəni meydana gəlmənin müəyyənliyi və kommunikativ-funksional verilməsi (və ya təyin edilməsi).

Üçüncü mövqe. Cümlənin aktual üzvlənməsi baxımından mürəkkəb tabeli cümlələrin təhlili bizi belə bir fikrə gətirib çıxardı ki, bir neçə səviyyə (yaruslar və ya pillələr) mütləq fərqləndirilməlidir. Onlar öz aralarında cümləni kommunikativ vahid kimi hər hansı bir şəkildə təşkil edən komponentləri müəyyən etməyə imkan verir.

Dördüncü mövqe. Temanı izah edən remanın mahiyyəti dil resurslarının qənaətinin fenomeni ilə idarə olunur.

Beşinci mövqe. Xüsusi leksik və qrammatik vasitələrlə ifadə olunan birləşdirici konstruksiyalara istinad.

Dissertasiyanın ikinci fəslə **“Linqvistik mətndə tema və remanın kateqoriya xüsusiyyətləri”** iki yarım fəsildən ibarətdir.

İkinci fəslin birinci yarım fəslində kateqoriya xüsusiyyətlərinin çoxsaylı semantik çalarları ilə müxtəlifliyi göstərilir. Bu yarım fəsildə rus və ingilis dillərinin materialları əsasında tema və remanın əsas kateqoriya xüsusiyyətləri təhlil olunur. Prioritet kimi “dar” və ya “geniş” (başqa bir terminologiyada, “yayılmış”) fokuslar [«narrow focus» və müvafiq olaraq «broad focus»] adlandırılır. Tema və remanın göstərilən kateqoriya xüsusiyyətləri genetik olaraq “özək” və “periferiya” ilə əlaqələndirilir.

Bir çox alimlər razılaşırlar ki, danışanın dilində hər hansı bir ifadə aktual (kommunikativ) və maddi (yəni, faktiki) informasiyalardan ibarətdir. Maddi informasiyalar müəyyən bir faktın və ya gerçək hadisənin təsdiq olunmasıdır, aktual informasiya isə faktiki informasiyanın ən vacib aspektini vurğulayır, hansı ki, bu

məlumat ifadənin məqsədini təşkil edir. Digər tərəfdən, aktual informasiya bütün maddi informasiyaları əhatə edə bilər (ümumi məlumat) və hadisənin yalnız bir aspektinə (şəxsi məlumat) cavab verə bilər. Kommunikativ informasiya yeni bir məlumat xarakterinə malik ola bilər və ya həmsöhbətin rəyinə və ya ehtimalına reaksiya verə bilər, yəni bir hadisə və ya fakt haqqında fikrin yoxlanılmasını ehtiva edir. Bütün bunlar, əlbəttə ki, rema vasitəsi ilə linqvistik mətndə təkmilləşir. Beləliklə, kommunikativ informasiya tema və remanın növbəti vacib bir kateqoriya xüsusiyyətinə çevrilir. Qeyd etmək lazımdır ki, söhbət burada yalnız rus və ingilis dillərinin sadə nəqli cümlələri ilə yanaşı, digər cümlə növlərindən gedir.

Tema və remanın yeri müasir rus və ingilis kreativ dilçiliyində əsas kateqoriya xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından da çox mübahisəli məsələdir. Mürəkkəb cümlənin kommunikativ komponentlərinin ardıcılıq qaydası ilə bağlı hələ də aydın olmayan məsələlər mövcuddur. Məhz buna görə də rus və ingilis dillərində nəqli cümlədə bərabər səviyyədə adətən sonda rema, əvvəldə isə tema dayanır, yəni tema ilə rema arasındakı bir fasilə mövcuddur. Lakin tema və rema arasında semantik bütövlük, adətən, çox yaxındır. Tədqiqatda cümlənin əvvəlki mətnlə müəyyən bir əlaqəsi üçün temanın əhəmiyyətli semantik yük daşdığı vurğulanır. Buna görə, temanın rema ilə müqayisədə diskurs strukturunda rolu ilə əlaqəli olan daha geniş mənə formantı var. Beləliklə, K.Baysadın sözlərinə görə, *“remadan əvvəldə dayanan və isim və feili özündə ehtiva edən tema məntiqi birləşmə prosesində davam edən vahid fraza təşkil edə bilər”*¹².

Tema və remanın sonrakı kateqoriya xüsusiyyəti onların rus və ingilis dillərindəki illokutiv (prosodik) mənalarıdır. Kommunikativ mənaların parametrləri bütöv bir sistem təşkil edir. Bunların arasında emosional hissə də var. O, xüsusilə, temadan remaya keçərkən tonal variasiyalarda öz ifadəsini tapır. Tema və remaların melodik konturunun çox mürəkkəb bir quruluşa malik olması xarakterikdir.

¹² Beyssade, C., Delais-Roussarie E., Marandin J.-M., Doetjes J.S., Rialland A. Prosody and Information in French // Handbook of French Semantics. Stanford: CSLI, – 2004, p. 478.

O, bütövlükdə nitq vahidini təşkil edən əsas (bazis) komponentdən (bir sintaqma və ya ifadə) və sözlərə uyğun melodik konfigurasiyalardan ibarətdir. Tema və remada kateqoriya komponentlərdən biri kimi terminal tonu (sonuncu söz ilə üst-üstə düşən konfigurasiyalar, daha çox əhəmiyyətə malik) və intonasiya mərkəzi (ən mühüm və seçilən fonetik söz) fərqlənir.

İngilis dilinin ifadələrində daha çox semantik yükə malik olan bu sözlər, bir qayda olaraq, tema və remanın tonal sürəkliyi ilə xarakterizə olunur. Cümlənin ayrı-ayrı hissələri bir qayda olaraq yavaş tempdə tələffüz edilir. Bundan əlavə, ingilis dilində remanın vurğu daşıyıcısı “*tema və remanın əhəmiyyətli xarakterik kateqoriya xüsusiyyəti və başlanğıcı aşağı səviyyədən yüksələn mürəkkəb tondur*”¹³.

Hazırkı yarım fəsli rus dilində şifahi vurğu mövqeyinə aid ifadənin remalaşması yekunlaşdırır. Bu, bir qayda olaraq, son hecaya düşür. Zəruri hallarda yeni vacib informasiya verilərkən, vurğu birinci hecaya düşür. Beləliklə, danışan simptomatik olaraq əsas diqqəti məhz bu sözdə cəmləşdirir. Transformasiya edilmiş söz vurğusu məntiqi bir təsirə malik olur və eyni zamanda remanın ifadəsinin daha əhəmiyyətli kateqoriya xüsusiyyətinə çevrilir.

İkinci fəslin ikinci yarım fəsli rus və ingilis dillərinin progressiyasının əsas aspektlərindən biri olan, yəni kommunikativ-praqmatik, müxtəlif növ cümlələr ilə mürəkkəbləşdirilmiş aspekti konkretləşdirir. Təhlilə əsasən cümlənin nəqli cümlə və arzu cümləsi kimi növləri məruz qalır. Mövcud olan linqvistik ədəbiyyata əsasən, bu cümlələr analitik və müəyyənləşdirici cümlələrə ayrılır. Birincisinin məzmununu analitik yolla müəyyənləşdirilməsi mümkün olan “açıq” xüsusiyyətlər barədə məlumat; ikincisinin məzmununu gerçəkliklərin konkret obyekt və ya faktları barədə məlumat təşkil edir.

Məsələn:

1. You've heard the stories: Seniors forced to choose between prescription drugs and groceries, splitting pills in half hopping buses to Canada or Mexico to fill prescriptions more cheaply;

¹³ Ward, G. & Hirschberg J. Implicating Uncertainty: the Pragmatics of Fall-Rise Intonation // Language, 61. – 1985. – p. 756.

2. *This threatens to sideline other health initiatives, particularly efforts to expand Jiealth insurance coverage to those who have none.*

Birinci nümunə müəyyənləşdirici cümlənin, ikincisi analitik cümlənin göstəricisidir. Birinci və ikinci məlumatlar arasındakı əsas fərq düşüncə obyektlərini xarakterizə edən predikatın semantik məzmunudur. Analitik mülahizə faktların təhlili, təsdiq etmə isə faktın təsbitidir. Buna görə də birincisi hər hansı bir əlamətin mövcudluğunu qeyd edir, ikinci halda isə onlar gələcəkdə empirik şəkildə aşkar olunur. Məlumatların “analitikliyi” bəzən predikatsız da ifadə olunur. Məsələn, “modus cümlələr” birinci şəxsin adından məlumatlar vasitəsilə baş verə bilər: *I think, I say, I consider.*

Bu yarımfəsildə təhlil edilən kommunikativ-praktik aspekt tez-tez kontekstinə görə spesifik xüsusiyyətləri və əlamətləri əldə edir. Onun funksional-semantik yönü dəyişir. Məsələn, müəyyən bir kontekstdə ilkin təsdiqedici mənası olan nəqli cümlələrin predikatları analitik mənanaya malik olur. Bu, danışanın (yaxud müəllifin öz adından) hər hansı bir planın həyata keçirilməsinə əminliyini ifadə edir.

Məsələn, birinci halda: *Administration officials indicated that military action against Afghanistan need not be an urgent matter without the element of surprise. Indeed, the Pentagon will need time to position its forces if it decides to carry out a major attack in a distant region like Afghanistan, far from American bases.*

İkinci halda: *But administration officials also know that politically it will be easier to take action while world outrage over the terrorist attacks against the World Trade Center and the Pentagon is still fresh.*

Tema-rematik əlaqələr kommunikativ-pragmatik baxımından təhlil edildikdə, belə analitik cümlələr öz tərkibində temanı səbəb kimi ehtiva edən aktual cümlə kimi təqdim olunur, rema isə nəticəni təşkil edir. Səbəb-nəticə cümlələr üçün onların nitq formasının fərqli ola biləcəyini nəzərə almaq vacibdir. Yəni, onlar aydın şəkildə ifadə edilə bilməz, ancaq müəyyən hallarda nəzərdə tutulmuş nəticələrlə kəşifirlər. Bu o səbəbdən baş verir ki, verilənlərdən biri qanunauyğunluq kimi görünür və kontekstdə təsdiqlənmək üçün məlum olduğu səbəbdən xüsusi nitq ifadəsi tələb olunmur. Verilənlərdən ikincisi qanuni nəticədən çox, ilkin qərardır. Bu

məcburi və müvafiq deyil. Buna görə də, rema verilənin ikinci növünü nəzərdən keçirmək baxımından dil formalarının müxtəlif dəyişikliklərini mümkün hesab edir.

Dissertasiyanın bu yarımfəslində verilən nümunələr arasında ən əhəmiyyətli olanları nəzərdən keçirək:

But if the government refocuses and upgrades Medicare, extends health insurance to all Americans and makes the system more efficient, this spending increase has the potential to deliver a social good prize above all others: improved health for the whole American population, with less disease, illness, suffering and disability.

Bush and Congress should get started this year on creating such a future – and not just for the country's seniors.

Bu analitik cümlələrdə tema-rematik strukturun eksplisit temaya («this spending increase»), müfəssəl remaya («has the potential to deliver a social good prize above all others») malik olduğunu görmək asandır.

Öz növbəsində kontekstdən kənar götürülmüş təsdiqedicü cümlələr iki hissəyə (müvafiq olaraq, tematik və rematik), lakin bir predikativ kompleksin sərhədləri daxilində istənilən şəraitdə bölünə bilər. Məsələn:

A) The destruction of New York's World Trade Center has sent a tidal wave of fear across much of the world.

B) The Monastery of Turtle Hill looks out over the rice fields and the mine-fields of north-west Cambodia.

C) Republicans want a win on a Medicare drug benefit to retain control of the White House and Congress in 2005.

D) Seniors vote in large numbers and are a potent political force.

Beləliklə: burada cümlənin teması həyata keçirilən hərəkət faktı haqqında düşüncədir; rema, öz növbəsində, bu hərəkəti aşkar edir, paralel və ya eyni zamanda əsas fəaliyyətin xüsusiyyətlərinə işarə edir. Cümlənin iki hissəsinin bir-birinə bağlı olmasının baş verdiyi kateqoriya xüsusiyyəti qərar kimi qalır (səbəb - nəticə), iki predikativ mərkəzin (və ya qrupun) mövcudluğu isə struktur olaraq müşahidə olunur.

Üçüncü fəsil **“Rus və ingilis dillərində tema-rematika əlaqələrinin müxtəlif növ mətnlərdə ifadə vasitələri”** üç yarımfəslə ayrılmışdır.

Üçüncü fəslin birinci yarımfəslində cümlənin kommunikativ üzvlənməsinin ən mühüm nəzəri müddəaları vurğulanmışdır. Bu fəsil tədqiqat işinin əvvəlki iki fəslində göstərilən faktlara əsaslanır. Belə ki, formal-qrammatik üzvlənmənin cümlənin əsasən strukturuna aid olması müəyyən edilmişdir; aktual üzvlənmə real və nitq situasiyanı nə dərəcədə əhatə etməsinə müvafiq qurulur. Təbii ki, bu situasiyaların yaranması cümlədə sözlərin sırasına görə mühüm rol oynayır.

Dilşünaslar V.Matezius, J.Fibras və başqaları (işdə verilən nümunələrlə təsdiqlənmişdir) tərəfindən qeyd edilir ki, *“obyektiv söz sırası slavyan dil qrupunun ən xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir”*¹⁴. Bu, rus dilində nümunələrdə təsdiqlənmişdir. Eyni zamanda, yuxarıda adları qeyd olunan və bəzi digər alimlər bu nəzəri mövqeyin qismən qerman dil qrupuna tətbiq olunduğunu iddia etmişdirlər. Yəni, komponentlərin ardıcılığı müasir ingilis dilinin semantik və informativ strukturlarının ifadə olunması üçün xarakterikdir.

XX əsrin sonlarında bu qayda rus və Avropa dilçiliyində geniş yayılmışdır. Yəni, mətnlərin semantik mənasını ayrılması baxımdan kommunikativ üzvlənmə nəzəriyyəsi onların strukturlaşması ilə əlaqədar daha dərinlən inkişaf etməyə başladı. İşdə bununla bağlı V.Matezius, Y.Fibras, Q.Qabelents, V.Daneş, M.A.Halliday və başqalarının fikirləri öz əksini tapmışdır.

Görkəmli alimlər müxtəlif dilləri, o cümlədən rus və ingilis dillərini təsvir etmək üçün kommunikativ üzvlənmə nəzəriyyəsindən geniş şəkildə istifadə etmişdirlər. Çünki məhz rus və ingilis dilləri əsasında tema və remanın müqayisəli təhlilini aparmaq daha asan idi. Beləliklə, V.Matezius *“actual division of the sentence”* termini təqdim etdi. Tezliklə rus və Avropa dilçiliyində digər terminlər də yarandı: *“information structure of the clause”* (Halliday); *“functional sentence perspective”* (Daneş); *“contextual utterance organization”* (Fibras); *“topic-comment structure”* (Xes-Lütix), *“theme-rheme structure”* (Halliday və başqaları).

Bir sıra nəzəriyyələr *“tema-rema”* tərifinin iki növə bölünməsinə icazə verdi. Birinci növ təriflər *“tema”* anlayışını *“verilən”* ilə, yəni

¹⁴ Fibras, J. On the Communicative Value of the Modern English // Brno Studies in English. – Prague: Academia, – 1959. – p. 36.

artıq məlum olan informasiyanın kontekstinin (və ya situasiyanın) daşıyıcısı olan cümlə hissələri ilə, “rema” anlayışını isə “yeni informasiya daşıyıcısı” olan cümlələrin bir hissəsi ilə eyniləşdirirlər. Başqa növ tərifə görə, tema nitqin predmeti, rema isə nitqin predmeti haqqında verilən məlumatdır.

A.Veyl, P.Adamets, S.Kuno birinci növ təriflərin ardıcılılarıdır. İkinci növ təriflərə digər görkəmli alimlərin – Q.Qabelents, P.Sqall və b. əsərləri aiddir. Eyni zamanda, hazırkı yarımfəsildə bu nəzəriyyələrin bəzi nöqsanları əks olunmuşdur. Bizim fikrimizcə, vahid, ümumi qəbul edilən terminlər və anlayışlara əsaslanmayan tema və remanın təsadüfi strukturlaşması ehtimal olunur.

Bizi maraqlandıran sualda anlaşılmaqların olduğu göz qabağındadır. Bununla yanaşı, sözlərin tematik və rematik qrupu arasında dəqiq və aydın müəyyənləşdirilmiş sərhəddin olmadığı vurğulanmışdır. Tərəflər arasında birbaşa keçid həddləri çox mobildir. Onlar tədricən həyata keçirilir və sözlər tematik və rematik müxtəlif çalarlara malikdir. Verdiyimiz çalarlar müxtəlif amillərdən – sözün semantik əhəmiyyəti, kontekstual əlaqələr, frazanın grammatik quruluşuna, cümlədəki sözün mövqeyindən asılıdır.

Buradan bəzi müasir alimlərin qənaətinə əsasən, cümlənin bəzi elementlərinin kommunikativ dinamizm səviyyəsi həmişə bir cümlənin digər elementlərinə nisbətən dəqiq və etibarlı şəkildə müəyyənləşdirilməmişdir. Məsələn, tanınmış dilşünas L.A.Çernyaxovskaya qeyd edir ki, *“rus və ingilis dillərində bu cür hadisələr yalnız semantik meyarlara söykənən kommunikativ aktuallaşma nəzəriyyəsində tema və remanın tərifini nəzərdə tutur. Buna görə də, cümlədə kommunikativ yükün müxtəlif çalarlarını ölçməyə imkan verən demək olar ki, heç bir formal vasitə yoxdur və intuitiv qavrayışda ciddi təhlilin aparılması mümkün deyil”*¹⁵.

Qeyd olunanlara əsaslanaraq, dissertasiyanın bu yarımfəslində cümlələrin kommunikativ üzvlənməsi mövzusu ilə bağlı alimlərin müxtəlif fikirlərinin mövcud olması ilə bağlı nəticəyə gəlirik. Məsələn, V.Z.Panfilov məntiqi vurğunun cümlənin mübtədə və

¹⁵ Черняховская, Л.А. Перевод и смысловая структура / Л.А.Черняховская. – Москва: Международные отношения, – 1976. – с. 12

xəbərə üzvlənməsinin ifadə edən formal vasitələrdən yalnız biri olduğunu xüsusi olaraq qeyd edir. İ.İ.Kovtunova cümlələrin kommunikativ strukturunu “*supra-sintaktik, tekstual-pragmatik fenomen*” kimi nəzərdən keçirir. P.Sqall ifadə olunan sualın həllinə fərqli bir mövqedən yaxınlaşmışdır. O, temanı nitqin predmeti, remanı isə nitqin predmeti haqqında söylənilən iddianı hesab etmişdir. Öz növbəsində, P.Sqallın Avropa həmkarları iddia edirlər ki, cümlənin məntiqi və semantik strukturları arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, sonuncuda cümlə üzvləri kommunikativ funksiyaları yerinə yetirə bilir, birincidə isə bu mümkün deyildir.

Dissertasiyanın sonuncu yarımfəsilləri (3.2 və 3.3) bir problemlə – tema-rema əlaqələrinin ifadə vasitələri ilə birləşir. Əvvəlcə, leksik və qrammatik vasitələr ətraflı şəkildə təhlil edilir, sonra isə onlar leksik-sintaktik vasitələrlə tamamlanır.

Xüsusi signal sözləri və ya sözün bir hissəsini markerlər kimi qeyd etmədən bu məsələyə başlamağı yanlış hesab etmişik. Buna görə də, ilk növbədə, biz onları leksik-qrammatik ifadə vasitələrini işarə edən əlamətlər kimi seçmişik. Bunlara aşağıdakı markerlər daxildir:

Tərkibində mənfi affiks olan xəbər. Məsələn:

«После этого они долго ждать не заставили»; «В саду не осталось ни дерева»; «Ни здравствуй, ни до свидания».

Rus dilində xəbərin mənfi forması həmişə predikativ ayrılıma meyllidir, mənfi formanın mövcudluğu həm sadə və mürəkkəb xəbərin, həm də adlıq hissənin və mürəkkəb xəbərin köməkçi feilinin predikativ formada ayrılmasına kömək edir.

Eyni zamanda, ikinci hissənin tərkibində *да/да да* (*не только..., но и...*) ədatının olduğu mənaca qarşılaşdırılan cümlələrdə qarşılaşdırılmanın özü predikativ şəkildə fərqlənir. Bu hallarda cümlənin ikinci hissəsi rema olacaqdır. Məsələn, *«В такое утро солнечное не хочется спать не только молодым людям, но и старым».* Verilən nümunədə “*да*” sözü vasitəsilə də remalaşdırma prosesi baş verir (daha doğrusu “*да*” mənasını verən “*но*” sözü). Yaxud: *«Значение этого во всей вселенной понимаю только я»; «В молодости во время застолья никто не пел лучше него»; «На уроки, учебно-письменные принадлежности даже деньги выделали».*

Yuxarıda göstərilən cümlələrin əksəriyyətində qeyd olunan tərzihərəkət zərfliyi ilə xəbər ifadənin remasını təşkil edir, belə ki, zərflik xəbərin qarşısında durur, bu isə cümlənin qrammatik cəhətdən formalaşmasının rolunu vurğulayır. Başqa sözlə, təkə vasitəsiz qonşuluq mövqeyinin vəziyyəti zərfliyi dominant sözdən ayırmağa imkan vermir. Müəyyən şəklə düşməmiş vasitəsiz tamamlıq qarşısında belə qeyri-müəyyən əvəzlilər bir növ qüvvətləndirici xüsusiyyətə malikdir və tamamlığa xas olan yeni məlumatları vurğulayır.

Məsələn: «*To, что несмотря ни на что, цветет шиповник, рождает какое-то светлое чувство в душе.*»

Nəticədə, rus dilində, remanın əvvəlcədən müəyyənləşdirdiyi amil əsasən ayırı-ayrı nitq hissələrinə malikdir, belə ki, onların leksik-semantik mənası ilə şərtlənir. Lakin bu, həmin hissələrin təkə ifadələrin reması kimi çıxış etməsini nəzərdə tutmur. Qeyd edilmişdir ki, müəyyən kommunikativ tapşırığa əsasən, cümlənin tamamilə fərqli üzvləri tema və rema ola bilər.

İngilis dilində tema-remə əlaqələrinin leksik-qrammatik ifadə vasitələri öz xüsusiyyətlərinə malikdir. İngilis dili ilə bağlı tədqiqatlarda dəfələrlə qeyd edildiyi kimi, həmin dildə söz sırası və intonasiya kimi göstəricilər vacibdir. Dissertasiyanın ikinci fəslində ingilis dilində tema və remanın intonasiya və ritmik nümunələri haqqında danışılmışdır. Hazırkı fəsildə bu məlumat əlavə olunaraq tamamlanır. Yəni, ingilis dilində mübtədə başlanğıc mövqeyini alır.

Rus dilindən fərqli olaraq, ingilis dilinin hər hansı bir linqvistik mətnində bu temadır, remanın yeri tez-tez xəbərlə təmsil olunur. Üstəlik ingilis dilini tədqiq edən alimlər tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir ki, bəzi cümlə üzvlərindən başqalarına, bir qayda olaraq, predikativ qrupa görə informativ yük artır.

Ancaq ingilis dilindəki cümlənin remalaşması vasitələrindən birinin də mübtədanın inversiya ola biləcəyi faktı gözardı edə bilməz. Məsələn: «*In the valley beneath lay the city*» (*CW. Th.*) «*Позаду долины расположился город*». V.Matezius obyektiv (qeyd edilmiş) və subyektiv (qeyd edilməmiş) söz sırasını ayırmışdır, onlar da öz növbəsində aktual üzvlənmənin aşağıdakı modellərinə uyğun gəlir:

1) Mübtədə – Xəbər – İkinci dərəcəli üzvlər = T + R.

2) İkinci dərəcəli üzvlər – Xəbər – Mübtədə = T + R.

Leksik-qrammatik vasitələrlə yanaşı, tema və remanın leksik-sintaktik ifadə vasitələri də xüsusi bir qrupa ayrılmışdır. Qeyd edilmişdir ki, onlar cümlənin strukturunu dəyişdirə bilər və eyni zamanda məna yükünə malikdir. Məsələn: *there is (are)* ifadəsi ingilis dilində geniş istifadə olunur və həmişə mübtədani remalaşdırmağa xidmət edir. Beləliklə, semantik mübtədani tətbiq etməklə və onu remanın yekun mövqeyinə yaxınlaşdırmaqla, qrammatik qaydaları pozmadan, mübtədanın kommunikativ mənasını artırmaq olar.

There is no sign of young passion in her now (J.L.) – В ней сейчас не было даже намёка на молодую страсть.

Qeyd edilir ki, *there is (are)*, ümumiyyətlə, öz növbəsində ingilis dilində ön mövqedən müəyyən dərəcədə yeri dəyişdirilmiş birinci element ilə əlaqədar vurğunu mübtədada lokallaşdırmağa xidmət edir. Görünür, mübtədə inversiya ilə predikativ şəkildə fərqlənir, lakin bu halda həmin inversiya cümlənin başlanğıcında “*there*” struktur sözünün mövcudluğundan irəli gələn xüsusi bir növdür.

Tədqiq etdiyimiz materialda *there is (are)* ifadəsi ilə yanaşı, elementin dəyişən mürəkkəb hissəsində semantik “*could be*” feilinə malik struktur da mövcuddur. Məsələn: *But there could be no excuse for passing over my son (B.Sh.) – Но обходить моего сына нет никаких оснований.*

Tema-rema əlaqələrinin bəzi leksik-sintaktik ifadə vasitələrini seçmək baxımından, müasir ingilis dilində *there + verb* ifadəsinin elementlərinin dəyişən feillərinin tərkibinin genişləndirilməsi meylə mövcuddur. *There* ilə predikasiya V.Matezius tərəfindən nəzərdən keçirilmişdir. Məhz o zaman V.Matezius temanın mübtədə ilə sıx əlaqəsinin olduğunu göstərmiş və mübtədə və xəbərdə yeni məlumatlar olduğu üçün onların remaya aid olmasına işarə etmişdir.

Bundan əlavə, *it is/was* ara ifadələrlə olan konstruksiya diqqətlə təhlil edilmişdir, *there is (are)* ifadəsindən fərqli olaraq *that/which/who* tamamlıq və zərfliyi remalaşdırmağa bilər. Cümlənin əvvəlində gələn struktur desemantikləşmiş *it* sözü və onun ardınca gələn *is/was* dəyişən feili vurğusuzdur. Vurğunun bütün qüvvəsi cümlənin predikativ şəkildə ayrılan üzvlərinə düşür.

Məsələn:

- mübtədə ilə: *It was a gentleman who had chosen her. (W.M.)*

Тот, кто выбрал ее, был джентльменом (J.L.) *It were they that were out of harmony (Th.H.);*

- tamamlıqla: *It was Silmon whom she had longed to like. (A.Ch) Именно Силмону она стремилась понравиться. What I mean is that I'm going to quit (M.T.);*

- zərfliklə: *It was here that he left her. (J.L.) Это было здесь, где он покинул ее. It was under this roof that the deepest shadow ever thrown upon his life had stretched its gloom over him (Th.H.)*

Belə konstruksiyaların *sooner... than, when..., scarcely ..., hardly... when,* və s. funksiyası *it is ... who / which / that* konstruksiyasının funksiyası ilə oxşardır. Onlar xəbəri remalaşdırırlar, məsələn, *Hardly had the hour of three struck when she left her room (O.W.) Как только часы пробили три, она покинула комнату. No sooner had he done so than she hushed with shame (Th.H.) Как только он сделал это, она очень смутилась.*

Shall və *will* feillərinin modallığın qorunması ilə gələcək zamanda işlənilməsini ingilis dilində söylənilən ifadələrin remasının markerinə aid etmək olar. *Will* feilinin birinci tək şəxs tərəfindən işlənilməsi ədəbi normaya çevrilir, lakin buna baxmayaraq, bəzi hallarda *will* feili tam şəkildə arzu formasının əvvəlki özünəməxsus mənasını saxlayır, köməkçi feili olmaqdan imtina edir və ifadənin remasına çevrilir.

Məsələn: *I'll stop – I will (Th.H.) Я останавлиюсь – я сделаю это.*

Təhdid və ya xəbərdarlıq mənasında *shall* sözünün istifadəsi daha xarakterikdir; o, qüvvətləndirici element kimi çıxış edərək, arxasınca gələn feili remalaşdırır, məsələn, *You shall be made sorry for that (J.L.) Ты должен будешь извиниться за это.*

As...as cüt bağlayıcının köməyi ilə predikativ şəkildə müqayisənin təyini və zərfliyi fərqləndirilir, məsələn, *To these communications Peggottv replied as promptly, if not as concisely, as a merchant's clerk (Ch.D). На эти письма Пегготти отвечала так же быстро, как клерк торгового предприятия, хотя и не так кратко и точно. All looked as brilliant and harmless as Hyde Park review (W.Th.). Все выглядело также замечательно и безобидно, как обозрение в Хайд Парке.*

Müqayisəli təhlil baxımından, həmçinin, rus və ingilis dillərində tema və remanın leksik-sintaktik ifadə vasitələrinin bir qayda olaraq, cümlənin strukturunu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirməməsi, lakin onların semantik yükü sayəsində aktual üzvlənməyə kömək edildiyi vurğulanır. Bununla yanaşı, bu vasitələr gücləndirici sözlərin, ədatların, qayıdış və qeyri-müəyyən əvəzliliklərin, bir sıra nisbi sözlərin və s. remasını formalaşdırır.

Müasir rus dilindəki tema-rema əlaqələrinin leksik-sintaktik ifadə vasitələri ilə əlaqədar qeyd edilmişdir ki, cümlənin kommunikativ üzvlənmə nəzəriyyəsi baxımından formal-qrammatik üzvlənmə də fərqləndirilə və əsaslandırılı bilər. Bu, əsasən cümlənin strukturu ilə bağlıdır. Aktual üzvlənmə cümlənin konkret bir nitq vəziyyətinə daxil edilməsi dərəcəsi ilə müəyyən edilir.

Bundan əlavə, qeyd olunan ifadə vasitələri arasındakı fərqlilik müəyyənləşdirilmişdir. İngilis dilində tema və remanın leksik-sintaktik ifadə vasitələrinin təyin edilməsindəki kimi, illüstrativ nümunələr həmçinin rus bədii ədəbiyyat və ya elmi mətnlərdən götürülmüşdür.

Nəticədə araşdırmadan əldə edilən nəticələr və ümumiləşdirmələr verilmişdir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı əsərlərində əks olunmuşdur:

1. Роль метафоры в когезии английских текстов // – Баку, Бакинский славянский университет, Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, – 2014. № 2, – с. 98-103

2. Прогрессия в современном русском и английском языках // Материалы IX Международной научно-практической конференции, Современные тенденции развития науки и технологии, – Белгород, – 2015. – с. 32-35

3. Разнообразие рема-тематических структур в художественном тексте и устной речи русского языка // – Баку, Филологические науки, – 2017, № 7, – с. 104-111

4. К вопросу о разрушении некоторых принципов рема-тематической типологии Ф.Данеша в современном языкознании // – Баку, Азербайджанский университет языков, Научные вести, – 2017. №3, – с. 53-58

5. Особенности лексико-грамматических и синтаксических средств выражения тема-рематических отношений в русском и английском в трудах ведущих лингвистов // – Баку, Бакинский славянский университет, Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук, – 2018. № 6, – с. 61-66

6. Основы теории коммуникативного членения предложения как отражение тема-рематических отношений // Материалы XVIII республиканской научной конференции докторантов и молодых исследователей, – Баку, – 2018. – с. 268-271

7. К вопросу о порядке присоединения синтаксических конструкция в структуре художественного текста // – Москва, Современная наука, Актуальные проблемы теории и практики, – 2018, – с. 99-102

8. Коммуникативно-прагматический аспект в прогрессии русского и английского языков на основе предложений разных типов // – USA. Missouri. International Journal of Advanced Studies in language and communication, – 2019. №2. с. 82-86

9. Лексико-синтаксические средства выражения тема-рематических отношений в современном английском языке // – Баку, Научные и педагогические вести университета Одлар Юрду, – 2019. № 51. – с. 286-292

Dissertasiyanın müdafiəsi 28 oktyabr 2022-ci il tarixində saat 14:00 Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1014, Bakı, S.Rüstəm 33. II mərtəbə, Bakı Slavyan Universiteti.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Slavyan Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 27 sentyabr 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 15.09.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Höcm: 42 294 işarə

Tiraj: 30